

УДК 94 (477.87) «1939»: 323.281

СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ В УГОРЩИНІ КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРІВ КРИВА ТА ВОР'ЮЛОПОШ (БЕРЕЗЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1939 р.)

Славик Ю. В. (Ужгород)

У статті проаналізовано функціонування двох найбільших угорських концентраційних таборів Крива та Вор'юлопош, в яких протягом березня-липня 1939 р. утримувалися представники українського національно-політичного руху. Особливу увагу приділено умовам утримання, особливостям слідства над ув'язненими, кількісним та якісним розмірам згаданих таборів, міжнародній реакції на їх існування.

Ключові слова: концентраційні табори, Угорщина, репресії, Карпатська Україна.

Репресії як засіб реалізації внутрішньої політики були чи не найпримітнішою рисою тоталітарних і авторитарних режимів в Європі у ХХ ст. Переслідування за політичними, національними чи расовими критеріями набули свого апогею в період Другої світової війни. Їх жертвами стали мільйони людей практично в усіх частинах Європи. Складовою репресивної політики будь-якого режиму у згаданий період була, зокрема, наявність мережі концентраційних і трудових таборів, які слугували основним засобом реалізації цієї політики. Не стало винятком і Угорське королівство, де протягом 1920-1945 рр. існував авторитарний режим королівського регента Міклоша Горті.

Події середини березня 1939 р. в Центральній Європі, пов'язані з розчленуванням Чехословацької республіки, знову повернули територію Закарпаття у сферу впливу Угорщини, чого остання домагалася протягом усього міжвоєнного періоду. Проте нова угорська влада зіткнулася із зовсім іншою політичною та національною ситуацією в регіоні, яка сформувалася протягом перебування краю у складі демократичної Чехословацької республіки. Політичний плюралізм та громадсько-культурна активність населення в чехословацький період призвели до посилення в регіоні впливу осіб, які дотримувалися нової української етнонаціональної орієнтації. Проявом даної ситуації було існування у згаданий період великої кількості громадсько-політичних та культурницьких організацій українського спрямування, до яких належали різні категорії населення. У свою чергу, посилення українського етнополітичного руху на території Закарпаття турбувало Угорщину, оскільки це суперечило її віковій національній політиці в регіоні, згідно з якою місцеве населення вважалось окремим слов'янським етносом, що становить невід'ємну частину Святостефанської корони. Також, з точки зору тодішньої геополітики, розвиток українського руху в регіоні загрожував домінуванню тут Угорщини, оскільки українська карта була ключовою в міжнародній політиці Німеччини та СРСР, від яких багато в чому залежало

формування нових кордонів в Європі напередодні Другої світової війни. Саме тому перші місяці становлення нової угорської влади в Карпатській Україні супроводжувалися масовими репресіями проти діячів українофільського політичного руху, результатом яких стало створення мережі тюрем і концентраційних таборів. Найбільші табори для репресованих українців були в селах Крива, поблизу Хуста, та Вор'юлопош, що неподалік міста Ниредьгази (Угорщина); вони й є об'єктом вивчення у пропонованому дослідженні.

Основною джерельною базою для написання даного дослідження стали праці мемуарного характеру безпосередніх учасників українського національно-політичного руху в Карпатській Україні, які потрапили під репресії угорської військової адміністрації та, зокрема, були в'язнями згаданих концентраційних таборів, що є цінним джерелом при вивченні порушеної автором проблеми. Найбільш детально репресивні заходи угорських військовиків у перші місяці окупації території Карпатської України описані письменником, редактором газети «Нова Свобода» В. Гренджою-Донським, котрий і сам став жертвою політичних репресій. В його щоденнику «Щастя і горе Карпатської України» (вів із 7 жовтня 1938 р. по 8 серпня 1939 р.) відображені події, пов'язані із становленням та крахом Карпатської України протягом десятимісячного періоду [3]. У другому розділі щоденника («Під чоботом окупанта») знаходимо інформацію про репресивні заходи угорських військ і жандармів у ході окупації та після неї; а також детальний опис умов перебування у згаданих концентраційних таборах, в'язнем яких В. Гренджа-Донський був з квітня по липень 1939 р. Важливими у висвітленні даного питання є спогади в'язнів угорських таборів, серед яких – В. Онуфрик [10], М. Чирський [19], С. Пап [13], А. Кушинський [7], І. Підбитий [14]. В них міститься великий фактичний матеріал про основні сторони функціонування таборів у Кривій та Вор'юлопоші. Цінним джерелом у висвітленні поставленої проблеми вважаємо і щоденне періодичне видання української

громади в США, газету «Свобода», в якій видрукувано численні повідомлення та свідчення емігрантів з Карпатської України протягом 1939 р., зокрема й колишніх в'язнів згаданих концентраційних таборів [4; 9; 16; 20].

Терор, розгорнутий угорськими військовими органами на території Закарпаття в перші місяці після окупації, на сьогоднішній день висвітлено у ряді праць, що стосуються історії Карпатської України та перебування Закарпаття у складі Угорщини в період Другої світової війни. Найбільшу увагу цьому питанню приділено у працях відомого закарпатського дослідника О. Довганича [5]. Тему репресій на Закарпатті в період діяльності угорської військової адміністрації (березень-липень 1939 р.) також представлено у працях В. Худанича [18], А. Пушкаша [15], О. Пагірі [12], О. Барана [2] тощо, однак згадки про існування та функціонування перших концентраційних таборів для репресованих діячів українського політичного руху після окупації Карпатської України – зокрема про табори у Кривій та Вор'юлопоші – мають епізодичний характер.

Відсутність системного наукового підходу до вивчення особливостей функціонування згаданих концентраційних таборів зумовлює актуальність даного дослідження. Відповідно, його мета – на прикладі двох найбільших таборів (Крива і Вор'юлопош) дослідити механізм існування системи концентраційних таборів як основного засобу реалізації репресивної політики, яку проводили угорські військові проти діячів українського національно-політичного руху в Карпатській Україні, зокрема в перші місяці окупаційної адміністрації. Виходячи з поставленої мети, автором були окреслені наступні завдання для дослідження даної теми: з'ясувати умови утримання та особливості слідства над ув'язненими, кількісні та якісні розміри згаданих таборів, політичну й національну приналежність ув'язнених, встановити період функціонування даних таборів, окреслити основні аспекти міжнародної реакції на їх існування.

Швидка окупація Карпатської України не призвела до негайного становлення угорської влади на нових територіях. Незважаючи на те, що вже до 20 березня 1939 р. угорські війська вийшли за всіма напрямками до кордонів Польщі, де відбулися урочистості з приводу встановлення спільного кордону, в деяких регіонах збройний опір загонів Карпатської Січі продовжувався у вигляді партизанських методів боротьби [2].

22 березня 1939 р. на території Карпатської України було запроваджено військову адміністрацію на чолі з генералом Бейлою Новаковичем, яка керувала краєм до

17 липня 1939 р. Також до складу нової військової адміністрації входили й місцеві політичні діячі, наприклад, радником голови адміністрації було призначено секретаря партії «Автономно-Земледільський Союз» Михайла Демка, а цивільним урядовим комісаром став греко-католицький священник Юлій Марина. Окрім зазначених посадових осіб, вона складалася з тринадцяти полковників і підполковників угорської армії, які мали стати адміністраторами окремих округів [11, с. 26].

Вже з перших днів окупації краю та встановлення нової військової адміністрації на території краю почалися масові репресії, в першу чергу проти діячів українського національно-політичного руху, який розглядався угорською владою як ворожий, інспірований із-за кордону. Крім політичних діячів і членів громадсько-культурницьких організацій українського спрямування, репресії зазнавали державні службовці, представники інтелігенції, а також цивільного населення, які підозрювалися у прихильному ставленні до українофільського руху [12]. Головними ініціаторами таких репресій були угорські військові на чолі з головою генштабу Генріхом Вертом, угорцем австрійського походження, який зайняв найбільш непримиренну позицію стосовно представників українського національно-політичного руху.

Найжорстокішого переслідування зазнали члени парамілітарної організації «Карпатська Січ», які здійснювали основний опір угорським військам у березневому наступі на Карпатську Україну. Часто траплялися випадки розстрілу січовиків без суду, як угорськими регулярними військами та жандармерією, так і терористичними загонами «Рондьош гарди» («Обідрана гвардія»), які йшли в авангарді угорського війська. Так, зокрема, в Тячеві жандармським загonom капітана Мартіна Зелді протягом трьох днів було страчено близько 200 осіб, у Хусті окружний військовий начальник полковник Голлоді дав дозвіл на виконання 170 смертних вироків. Наймасовішими розстріли були на новоствореному кордоні Угорщини та Польщі в Карпатах, де, за різними даними, в районі Верецького перевалу розстріляли близько 500-600 осіб. Розстріляними переважно стали вихідці з Галичини, які брали участь у розбудові Карпатської України й були депортовані до Польщі як її громадяни. Розстріли здійснювалися без будь-якого слідства по обидві сторони кордону. В ряді місць, наприклад, у районі села Оноківці, розстріли членів Карпатської Січі фіксувалися навіть кінознімальним апаратом [6, с. 195].

Розмахом чисток «небажаних елементів», що набув досить масового й неконтрольованого характеру, були стурбовані навіть вищі угорські політичні кола. 22 березня 1939 р. прем'єр-

міністр Угорщини Пал Телекі у присутності депутата Андрія Бровді закликав генерала Генріха Верта до виваженості та гуманності. Того ж дня до угорського генштабу прийшов лист від голови німецького абверу адмірала Вільгельма Канаріса, в якому той висловив обурення з приводу розстрілів карпатських січовиків [15, с. 293]. 23 березня, під час ознайомчої поїздки окупованою територією, державний секретар Угорщини у справах національних меншин Тібор Патакі телефонував із села Нижні Ворота в канцелярію прем'єр-міністра Пала Телекі з вимогою змусити голову генштабу Генріха Верта покласти край жорстокості військових. Проте жодні застереження й публічні впливи не зупинили начальника угорського генштабу. Саме він є одним із ініціаторів розстрілів полонених січовиків-галичан на Верецькому перевалі, що здійснювалися по обидва боки угорсько-польського кордону [6, с. 195].

З перших днів окупації на території Карпатської України було організовано мережу тюрем, в'язнями яких стали переважно січовики, колишні державні і партійні службовці Карпатської України, представники національно свідомої інтелігенції, греко-католицького духовенства. Всі тюрми були переповнені в'язнями. Часто для потреб в'язниць пристосовувалися додатково приміщення шкіл, урядових будинків, лікарень чи інших установ. Такі тюрми та концентраційні табори для полонених січовиків були створені по всій території Закарпаття: у Тячеві, Великому Бичкові, Хусті, Чинадієві, Мукачеві, Рахові, Свалеві, Волово (сучасне Міжгір'я), Великому Березному [12]. Проте найбільшими місцями утримування «небезпечних» чи підозрілих українців були новостворені концентраційні табори у Кривій, біля Хуста, де впродовж березня-квітня 1939 р. утримувалися близько тисячі осіб, та Вор'юлопош, неподалік Ніредьгази, де у квітні-серпні того ж року перебували близько 1200 осіб. У цих концтаборах в'язні зазнавали різних фізичних та моральних тортур. Часто до згаданих тюрем і таборів потрапляли люди, які були заарештовані військовими властями не на підставі конкретних звинувачень, а за доносами чи внаслідок особистої помсти [6, с. 195].

Наприкінці березня - на початку квітня багато в'язнів із різних частин Карпатської України почали перевозити до новоствореного концентраційного табору у Кривій. У свою чергу, даний табір був тимчасовим збірним пунктом перед подальшою відправкою на територію Угорщини. До Кривої звозили переважно в'язнів, заарештованих у східній частині Карпатської України, - з таких міст як Рахів, Великий Бичків, Солотвино, Тячів, Хуст,

Виноградів, де знаходилися найбільші в'язниці для діячів Карпатської України [13, с. 222].

Табір у Кривій було розміщено в колишніх чеських військових казармах, які угорці переробили під потреби в'язниці. В період Карпатської України там був військовий шпиталь, де перебували поранені карпатські січовики під опікою медсестер із «Жіночої Січі». Опис цього табору детально подано в постанові надзвичайної комісії з обліку шкоди, розслідування і встановлення злочинів, заподіяних німецько-угорськими загарбниками під час окупації Карпатської України: «Кривський концтабір, в якому утримували понад одну тисячу громадян української національності, розміщався у трьох корпусах військового містечка. Він був огорожений колючим дротом і охоронявся посиленими збройними загонами» [1, с. 366]. Правда, що стосується кількості в'язнів концентраційного табору, то цифра, вказана у звіті, потребує деякого уточнення, оскільки вона дещо розходиться з даними, поданими у спогадах очевидців тих подій. Справа в тому, що термін перебування окремих груп в'язнів, звезених туди з різних частин Карпатської України, коливався від 3 днів до 2 тижнів, тому кількість ув'язнених постійно змінювалася. Одночасно на території табору могло перебувати, за різними даними, від 200 до 400 в'язнів. Серед них були й жінки, переважно члени «Жіночої Січі», яких утримували разом з усіма в'язнями в одному приміщенні. Поміж них, зокрема, згадується Ростислава Бірчак, дочка відомого письменника, діяча закарпатського Пласту Володимира Бірчака, який у той час був головою Української евакуаційної комісії при німецькому консульстві в Хусті [13, с. 223]. Більшість груп, які звозили до табору у Кривій, перебували там протягом квітня.

У кривському таборі допити та слідчі дії по відношенню до ув'язнених не здійснювалися, однак майже всі, кого там утримували, піддавалися систематичним фізичним і моральним тортурам [10, с. 38]. За свідченнями січовика Юрія Іваниги, в'язня родом із Королева, перебування у Кривій було суцільним пеклом, побої тривали по декілька днів і супроводжувалися різноманітними тортурами [1, с. 760]. За спогадами пластуна С. Папа: «Били гумовими палками по босих ногах, по п'ятах і підшвах, а як ті спухли, приказували босо підскакувати на острому, ломеному камінні. А хто не міг, на того накидалися вояки, приладами гвінтівок били куди попало, аж поки жертва не впала без пам'яті» [13, с. 223]. Одним із найпоширеніших методів фізичного знущання над в'язнями було так зване «сидіння потурецьки»: нерухоме сидіння протягом декількох годин, підігнувши під себе ноги, що викликало

нестерпні муки. Будь-яка спроба змінити положення призводила до миттєвих побоїв з боку наглядачів [4].

Крім постійних фізичних тортур, в'язні перебували в жахливих умовах утримування. Спали на мокрій підлозі, кожен на невеличкому її клаптику, пересуватися без дозволу було заборонено. Також були заборонені розмови, й за порушення цієї заборони суворо карали [16]. Харчування було переважно одноразовим та централізованим. Січовик В. Онуфрик свідчить: «Харчі нам давали окремо приготовлені – переварену воду, в якій часом попадав кусочок качана, і маленький краєць хліба» [10, с. 38]. Все це призводило до тотального фізичного знесилення в'язнів.

Кривський табір був тимчасовим збірним пунктом для в'язнів із Карпатської України, звідки більшість із них відправляли в глибину Угорщини, до концентраційного табору Вор'юлопош, поблизу Ніредьгази. Перед відправкою кожна з груп проходила тотальну дезінфекцію, зумовлену поширенням серед утримуваних різноманітних захворювань, першу після майже місячного перебування у в'язниці [7, с. 150].

Концентраційний табір Вор'юлопош було розташовано за 18 км від міста Ніредьгази, на відкритій місцевості, у господарських спорудах колишнього фермерського господарства (кінний завод графа Дежефія), перетвореного угорцями під потреби в'язниці. Людей розміщували в декількох бараках, оточених за периметром чотириметровим парканом із колючого дроту й декількома кулеметними сторожовими вежами. Комендантом табору був поручик д-р Жіндель [18, с. 53]. У цьому таборі перебували переважно арештовані з Карпатської України, проте тут також утримувалися групи полонених словацьких солдат і прикордонників, яких відправили сюди після короткотривалого березневого конфлікту зі Словаччиною за частину Ужанської долини, розпочатого Угорщиною відразу після окупації Карпатської України. Як зазначав В. Гренджа-Донський, полонені словаки перебували в таборі недовго, і ставлення до них з боку угорських військових було толерантнішим, ніж до полонених українців [3, с. 265]. Серед в'язнів табору Вор'юлопош, крім січовиків та діячів Карпатської України, було й немало комуністів, яких також репресували за українофільські позиції [5].

Що стосується кількісних характеристик згаданого табору, то, за даними В. Гренджі-Донського, станом на 19 квітня 1939 р. в ньому розміщувалося близько 1200 осіб [3, с. 265]. У свою чергу, відомий дослідник Карпатської України професор Василь Худанич вважає, що число ув'язнених у даному таборі сягало 2 тис. Колишній в'язень табору Антін Кущинський у

праці «Закарпаття в боротьбі», виданій у Буенос-Айресе в 1981 р., згадує, що в таборі перебувало понад 5 тис. в'язнів, але є підстави вважати цю цифру явно перебільшеною [18, с. 54-55]. Також варто відзначити, що число ув'язнених у таборі постійно коливалося. Вже наприкінці квітня з Вор'юлопоша було відправлено групу полонених галичан у кількості 44 осіб до Польщі, де, за деякими даними, вони були розстріляні. Згодом, на початку травня, з табору було відправлено близько 60 осіб до Німеччини, переважно колишніх громадян Чехословацької республіки не закарпатського походження. Тими ж днями 50 осіб було відпущено на волю [14]. Також упродовж квітня-травня 1939 р. табір постійно оновлювався новими в'язнями, яких часто утримували протягом короткотривалого терміну. Це були нерідко люди старшого віку, переважно селяни, яких сюди привозили на так зване «перевиховання», що супроводжувалося численними побоями, після чого їх знову відпускали додому [3, с. 272].

До числа ув'язнених у таборі належали представники різних категорій населення, яких звозили туди вже з усіх куточків Карпатської України. Крім її активних діячів, представників національно свідомої інтелігенції, селянства, серед ув'язнених були й священики греко-католицької та православної церков, які також піддавалися жорсткому фізичному і моральному знуцанню. Зокрема, В. Гренджа-Донський так описав знуцання над православним монахом о. Миколою Мадаром: «На Мадарові порвали рясу на сто кусків, а щоб осмішити — постригли йому бороду і довге волосся... Побитий, спина і руки впухлі...» [3, с. 461]. Серед ув'язнених представників духовенства згадуються імена таких греко-католицьких священиків як о. Віктор Желтвай, о. Іван Матейко, о. Юрій Станинець та о. Дмитро Попович [13, с. 236]. Також у таборі існував своєрідний поділ на «інтелігентів» і на «не інтелігентів». До першої категорії належали священики, професори, вчителі, редактори, а також усі одружені чоловіки. В'язні цієї категорії перебували в трохи кращих умовах, і до них меншою мірою застосовувалися фізичні знуцання. Другу, більш чисельну категорію, становили інженери, військові старшини, пересічні січовики та інші; вони перебували у досить складних побутових умовах та зазнавали систематичних тортур [7, с. 153].

У Вор'юлопоші для полонених українців почався новий етап слідчих дій, які знову ж таки супроводжувалися численними побоями і тортурами з боку угорських слідчих. Так звані катівні, окремі слідчі кімнати, в яких проводилися допити, розміщувалися в кожному бараци, де утримували в'язнів. Майже нікому після допитів не вдавалося повернутися

неушкодженим. За словами М. Чирського: «Рідко котрий не був битий. Взагалі мадярам йшло головню про те, щоб якнайбільшу кількість людей зробити каліками, не здібними ні до чого і так позбутися небезпечного елемента» [19, с. 193]. Траплялися випадки, коли в'язні після допитів не могли пересуватися самостійно, а найбільш закатованих відпускали на волю, де вони через декілька днів помирали внаслідок отриманих побоїв. Така доля спіткала, зокрема, Василя Мирявця, директора школи з Тересви, якого ледве живого відпустили додому, де він через два дні помер унаслідок згаданих катувань [13, с. 230]. У свою чергу, щодо інформації про розстріли чи смертельні випадки безпосередньо на території табору, із проаналізованих спогадів відомо тільки про поодинокі летальні наслідки. Так, зокрема, в'язень А. Кушинський у своїй праці «Закарпаття в боротьбі» згадує про двох євреїв із Хуста, яких детективи закатували до смерті й поховали на місцевому цвинтарі [7, с. 152]. Про розстріл одного січовика, який вночі хотів вийти за межі території табору, також згадується у спогадах С. Папа [13, с. 228]. Проте масового чи системного характеру дані випадки не набули.

Власне, доказова база угорських слідчих часто ґрунтувалася тільки на свідченнях окремих «надійних людей» з числа місцевих мадяронів із Карпатської України, а також на зізнаннях і свідченнях самих звинувачуваних, які здобувалися шляхом фізичного тиску. М. Мирський зазначав: «...Ціла мадярська юриспруденція символізувалася гумовою палицею. Негнучкість власного інтелекту, дотепу та організації свого слідчого апарату надолужували вони еластичністю цієї палиці» [19, с. 174].

Спочатку вся охорона табору складалася з угорських вояків, які, за твердженням В. Онуфрика, не брали участі в бойових діях із загонами Карпатської Січі, а тому їхнє ставлення до в'язнів було толерантнішим у порівнянні з охоронцями в'язниць на території Карпатської України [10, с. 41]. З іншого боку, у своєму щоденнику В. Гренджа-Донський вказує на те, що багато охоронців табору були з числа місцевих терористів, які найжорстокіше ставилися до полонених. Вони, у свою чергу, були перекладачами та основними катами на допитах полонених українців [3, с. 265-266]. Діапазон звинувачень, які висувалися з боку угорського слідства, був різноманітний – від простого незнання угорської мови до участі в бойових діях проти угорських військ під час березневого наступу та знуцання над угорським населенням у період Карпатської України.

Загалом як у Кривій, так і у Вор'юлопоші в'язні перебували у досить складних побутових умовах. Відразу по приїзді їх розмістили у

спорудах колишнього жеребчинця, який перебував в антисанітарному стані. Їхній побут у таборі яскраво відображено у спогадах С. Папа: «Зала, що в ній сидимо, напівтемна. Між нами постійно проходжуються озброєні мадярські жандарми, не дозволяють порушитись, ані розмовляти. Сидимо на бетоні й чекаємо доки ввійдуть кати й відведуть нас на муки. Вже два тижні ми не вмивалися, а сонця Божого лише тоді накоротко побачимо, коли раз у день біжимо до вбиральні» [13, с. 230]. Внаслідок антисанітарії серед ув'язнених знову почали поширюватися різноманітні захворювання [13, с. 233].

Харчування в таборі також було обмеженим і поганим. Ось як описував тюремний раціон В. Онуфрик: «Давали звичайний військовий буханець хліба на вісім людей раз на день і два рази якоїсь теплої води – ніби зупи (суп – авт.), де часом попадався кавальчик качана» [10, с. 42]. Відповідно, досить швидко в таборі поширювався голод. Цим, у свою чергу, користувалися охоронці табору, які за значно завищеними цінами продавали зголоднілим в'язням харчі й тютюн. В. Гренджа-Донський засвідчує: «Здирство неможливе. Люди голодні, гонведи беруть за хліб "під пахо" (перепачкований через колючий дріт) і по 10 пенге (70 корон)... За невеликий шматок сала (може 10-12 дкг) я заплатив 2 пенге. Кажуть, що кілограм стільки не коштує в місті...». Найважче було в'язням із Галичини та інших регіонів України, які не мали грошей та можливості їх отримати від рідних [3, с. 278].

Репресії, здійснювані угорською військовою адміністрацією на території Карпатської України, а також існування згаданих концентраційних таборів викликали жваву міжнародну реакцію. Одними з перших своє незадоволення з приводу цих подій висловлювали деякі високопосадовці Третього Рейху, які відправляли численні листи на адресу угорського уряду з вимогами припинити репресії проти січовиків та діячів Карпатської України. Варто відзначити, що Німеччина ще перед окупацією Карпатської України застерігала Угорщину щодо необхідності утриматися від переслідування членів Карпатської Січі та учасників Карпатської України, але угорський уряд, міністерства оборони та внутрішніх справ знехтували даними застереженнями. Відповідно, це викликало негативну реакцію з боку німецьких політичних кіл [5]. У свою чергу, лобювання інтересів полонених діячів Карпатської України перед німецьким урядом здійснювали й українські закордонні політичні організації: Закордонний Провід ОУН, який підтримував контакти з Головною Командою Німецької Армії (ОКВ) [17], екзильний гетьманський уряд та особисто гетьман Павло

Скоропадський, котрий на той час перебував у Німеччині й мав вплив на провідні німецькі політичні структури [7, с. 156].

Завдяки німецькому впливу вже в травні з табору Вор'юлопош почали звільняти перших в'язнів. Це були переважно українські емігранти, громадяни Чехословацької республіки, які в міжвоєнний період проживали і працювали на території Карпатської України [7, с. 153]. Більшість звільнених відправляли до Відня, де розміщувався Український Допомоговий Комітет, що займався опікою над утікачами з Карпатської України. Очолював даний комітет з кінця березня 1939 р. Юліан Химинець, колишній діяч ОУН на Закарпатті. Перші поїзди з в'язнями концтабору Вор'юлопош почали прибувати до Відня вже на початку травня 1939 р. Ю. Химинець згадує: «Велика частина в'язнів була так сильно побита й покалічена мадярськими бандитами, що це вимагало шпитального чи санітарного лікування». Опікувалася ними дружина Ю. Химинця, яка займалася організацією їх розміщення в місцевих шпиталях та санаторіях. Після реабілітаційного процесу більшість звільнених були відправлені на роботу до Німеччини або могли вільно поселитися на території колишньої Чехословацької республіки (за винятком Карпатської України), чим, власне, багато з них і скористалося [17]. З частини звільнених, переважно галичан-січовиків, за сприяння німецьких військових було сформовано антипольський легіон під командуванням полковника Р. Сушка, який протягом липня-серпня дислокувався в австрійських Альпах [12].

Великого розголосу відомості про репресії в Карпатській Україні, набули також у періодичних виданнях багатьох країн. Навіть засоби масової інформації нейтральної Швейцарії залишили замітки про жорстокість угорської військової адміністрації по відношенню до мирного населення і в'язнів концтаборів [15, с. 302]. Проте найбільшого розголосу угорські репресії в Карпатській Україні набули в країнах, де була потужна українська діаспора. Так, зокрема, в США у друкованому органі української діаспори газеті «Свобода» постійно публікувалися свідчення втікачів з Карпатської України, які оповідали про політичні переслідування на її території та знущання над в'язнями у згаданих концентраційних таборах [16]. Українська діаспора США навіть зверталася з листом до американського президента Ф. Рузвельта з проханням вплинути на уряд Угорщини з метою припинити жорстокість угорських військових у Карпатській Україні [9].

Міжнародна реакція на дії угорських властей у Карпатській Україні та знущання над в'язнями в концтаборах сприяла зміні таборового

режиму у Вор'юлопоші, а також поступовому звільненню в'язнів. З травня 1939 р. концтабір перетворили на табір для військовополонених січовиків, після чого тортури над ув'язненими здебільшого припинилися. Зі зміною таборового статусу з табору виїхали всі слідчі, які переважно займалися знущаннями над ув'язненими [13, с. 232]. Станом на початок червня, за даними газети «Свобода», які вона отримала від військового аташе німецького посольства в Будапешті, в таборі залишилося 340 в'язнів, з яких 90 були вихідцями із Закарпаття [20]. Проте вже в середині червня усіх галичан було звільнено з табору й вивезено до Німеччини. В той же час у таборі розміщували угорських утікачів із Трансільванії, яких разом із в'язнями закарпатського походження готували для диверсійної діяльності на території Румунії [13, с. 245].

На початку липня через амністію, оголошену угорським регентом Міклошем Горті, всіх закарпатських в'язнів було відпущено; вони дістали дозвіл повернутися на територію Карпатської України, але під суворий поліцейський нагляд, який зобов'язував двічі на тиждень відмічатися в жандармерії. Крім того, їм заборонялося: 1) покидати населений пункт без дозволу властей, а в разі зміни адреси не пізніше ніж за 24 години усно або письмово повідомити про це поліцію; 2) покидати своє житло з 22-ої години вечора до 5-ої години ранку, а також відвідувати громадські місця, публічні або приватні зібрання; 3) користуватися телеграфом, телефоном, без перевірки поліції робити поштові пересилки; 4) спілкуватися з неблагонадійними» особами [8, с. 92-93]. Така жандармська «опіка» призвела до нелегальної еміграції частини колишніх в'язнів із території Карпатської України.

Таким чином, окупація Карпатської України угорськими військами, а також встановлення військової адміністрації призвели до масових репресій, у першу чергу проти діячів українського національно-політичного руху. Їх результатом стало створення мережі тюрем і концентраційних таборів, через які пройшли тисячі людей. Найбільшими з тюрем, створених після окупації Карпатської України, були концентраційні табори Крива (поблизу Хуста) та Вор'юлопош (Ниредьгаза, Угорщина). Якщо перший табір для в'язнів із Карпатської України був тимчасовим, то Вор'юлопош функціонував протягом декількох місяців. За цей час в'язні зазнавали постійних фізичних і моральних тортур, які призводили й до смертельних випадків. Проте завдяки міжнародній реакції на репресивні дії угорських військових до липня 1939 р. вдалося звільнити більшість в'язнів табору Вор'юлопош, частина з яких виїхала за кордон.

1. Аржевітін С. М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Аржевітін С. М. – Вінниця: Тезис, 2013. – 868 с.
2. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938-1944) / О. Баран // За українське Закарпаття. – Упоряд. В. Маркусь і В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 11-20.
3. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади / В. Гренджа-Донський. – Упоряд. та примітки Д. М. Федаки; вступ. стаття В. І. Льницького, Д. М. Федаки. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 516 с.
4. Грицай О. Що оповідають збігці з Карпатської України / О. Грицай // Свобода: Український щоденник. – 1939. – № 143 (22 червня). – С. 2.
5. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і Закарпатський рух опору / О. Довганич // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати-Гражда, 1999. – С. 194-218.
6. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура. Україномовний варіант українсько-угорського видання / Ред. М. Вегеш, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
7. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі (спогад) / А. Кущинський. – Буенос-Айрес: Вид-во Юліана Середяка, 1981. – 222 с.
8. Мазурок І. О. Правове становище Закарпаття у 1939-1944 рр. / І. О. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с.
9. Матвіяс В. Протестаційне віче / В. Матвіяс // Свобода: Український щоденник. – 1939. – № 105 (8 травня). – С. 3.
10. Онуфрик В. Спомини з Карпатської України / В. Онуфрик. – Торонто-Ужгород, 1995. – 77 с.
11. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944) / Р. Офіцинський. – Передм. В. Задорожного. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.
12. Пагіря О. Угорський терор в Карпатській Україні / О. Пагіря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=312>.
13. Пап С. Велика боротьба, чи ти, мене, батьку, чуєш! / С. Пап. – Ужгород: Гражда, 2013. – 534 с.
14. Підбитий І. В таборі / І. В. Підбитий // Стилос проти силетів: Карпатська Україна у журналі Пробоєм (1934-1943). – Упоряд. і передм. Л. Белея. – Ужгород: Гражда, 2009. – С. 210-212.
15. Пушкеш А. Цивілізація или варварство: Закарпаття 1918-1945 / А. Пушкеш. – Ін-т славянознавства РАН. – М.: Изд-во «Європа», 2006. – 546 с.
16. Таркович Ю. З Карпатської України. Нелюдське знущання над українцями в мадярських тюрмах і концентраційних таборах / Ю. Маркович // Свобода: Український щоденник. – 1939. – № 141 (20 червня). – С. 2.
17. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття / Ю. Химинець. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/zakarpatia/r21.html>.
18. Худанич В. Світове братство Карпатська Січ / В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 2005. – 292 с.
19. Чирський М. Тюрми і табори / М. Чирський // Карпатська Україна в боротьбі: Збірник. – Відень: Видання Української пресової служби, 1939. – С. 166-202.
20. Ще є 340 українців тільки в однім мадярським таборі // Свобода. Український щоденник. – 1939. – № 141 (20 червня). – С. 1.

РЕЗЮМЕ

СОЗДАНИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ В ВЕНГРИИ КОНЦЕНТРАЦИОННЫХ ЛАГЕРЕЙ КРИВА И ВОРЬЮЛОПОШ (МАРТ-ИЮЛЬ 1939 г.)

Славик Ю. В. (Ужгород)

В статье проанализированы функционирование двух крупнейших венгерских концентрационных лагерей Крива и Вормюлопош, в которых в течение марта-июля 1939 г. содержались представители украинского национально-политического движения. Особое внимание уделено условиям содержания, особенностям следствия над заключенными, количественным и качественным размерам упомянутых лагерей, международной реакции на их существование.

Ключевые слова: концентрационные лагеря, Венгрия, репрессии, Карпатская Украина.

SUMMARY

THE CREATION AND FUNCTIONING OF HUNGARIAN CONCENTRATION CAMPS KRYVA AND VORYULOPOSH (MARCH-JULY 1939)

Y. Slavik (Uzhhorod)

The functioning of two greatest Hungarian concentration camps Kryva and Voryuloposh, where the members of Ukrainian national political movement were held during march-july of 1939, are researched in the article. Particular attention is paid to the conditions of detention of prisoners, peculiarities of the investigation, quantitative and qualitative dimensions of these camps and the international reaction to their existence.

Keywords: concentration camps, Hungary, repression, Carpathian Ukraine.

УДК 94 (477.87) «1950/1990»: 069.02

ІСТОРІЯ МУЗЕЇВ ПІДПРИЄМСТВ ТА УСТАНОВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (50 - 90-ті роки ХХ ст.)

Кузьма В. В. (Ужгород)

У статті подано коротку характеристику діяльності музеїв підприємств і установ Закарпатської області у 50 - 90-х роках ХХ ст. Пам'ятки науки і техніки, розміщені в експозиціях державних музеїв, є поодинокими й не дають можливості на їхньому прикладі простежити шлях науково-технічного прогресу; значно більша їх частина зберігається в музеях історії підприємств і установ, що переважно працюють на громадських засадах. Тому сьогодні актуально не лише представляти роботу зазначених музеїв, а й проводити дослідження історії розвитку музеїв технічного чи ремісничого профілю, щоб враховувати її позитивний та негативний досвід при заснуванні нових та функціонуванні діючих музеїв.

Ключові слова: музей, громадські музеї, музей підприємства, експозиція, експонати.

Дослідження історії технічного прогресу неможливе без виявлення, збереження, вивчення та популяризації пам'яток техніки, промислу та ремесел. Інформація про події минулого, рівень матеріально-технічного розвитку на тій чи іншій стадії історичного розвитку не тільки викликає значний пізнавальний інтерес, а й слугує справі виховання, зберігає й акумулює досягнення суспільства, визначає шляхи його подальшого поступу. Водночас збережені пам'ятки, які становлять складову історико-культурної спадщини, – це й об'єкти своєрідного, розгорнутого в часі, неповторного експерименту щодо взаємодії людини і природи. Вони демонструють картину розвитку науки і техніки в їх матеріальному втіленні, вказують на результати творчої діяльності відомих і невідомих майстрів, показують ту базу й основу, без якої не могла б успішно розвиватися сучасна науково-технічна інфраструктура [10, с. 12]. Донести цю інформацію до якнайширшого загалу громадськості покликани музеї.

Наприкінці 50-х - упродовж 60-х рр. ХХ ст. роль методичного центру громадського музейного будівництва на Закарпатті відігравав Закарпатський краєзнавчий музей, який допомагав у формуванні та вдосконаленні експозицій громадських музеїв. Поєднання професіоналізму співробітників краєзнавчого

музею з громадською ініціативою дозволило створити експозиції на основі цінних історичних документів, які є важливим джерелом для дослідників.

Перший громадський музей – Музей історії робітничого селища – було засновано в 1957 р. «з нагоди 40-ї річниці Великого Жовтня» в селищі Великий Бичків [11, с. 142]. Другий того ж року було відкрито в колгоспі села Великі Лучки Мукачівського району. У двох великих кімнатах цього музею було розміщено експозицію з кількох сотень зібраних експонатів. У 1958 р. було створено ще три громадські музеї районного типу – в Перечині, Рахові та Сваляві.

Станом на 1959 р. в області працювало вже 15 музеїв і музейних кімнат [2, с. 2]. На виконання постанови ЦК КППС від 12 травня 1964 р. «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих», де вказано на необхідність подальшого розвитку краєзнавства і розширення громадських засад у культурно-освітній роботі, кількість музеїв на Закарпатті поступово зростала [9, с. 2]. Вже в 1966 р. в області працювала 41 музейна установа, серед яких було 17 громадських музеїв і 24 музейні кімнати. Крім цього, при школах було створено 160 музейних і «ленінських» музейних кімнат, 140 кімнат і куточків бойової і трудової слави, інтернаціональної дружби тощо.